

עקבות משיחך ובעקבות משיחא: עיון לשוני

רבקה בליבוים

1. מבוא: הקושי הלשוני

מאמר זה עוסק בשאלה לשונית המשקפת מערכת מושגית ומשתקפת בה. מהי משמעות המילה עקבות בפסוק "זְכֹר אֶדְנִי חֶרְפַּת עֲבָדֶיךָ שְׁאֲתִי בְּחִיקֵי פֶל רַבִּים עַמִּים: אֲשֶׁר חָרְפוּ אוֹיְבֶיךָ ה' אֲשֶׁר חָרְפוּ עֲקֵבוֹת מְשִׁיחֶךָ" (תהלים פט, נא–נב) והמילה בעקבות ב"בעקבות משיחא חוצפא יסגא" (סוטה ט, טו)? בשני המקורות האלה יש שימוש יחידי בצירוף עקבות המשיח, והפירושים הרבים למקומות אלה מעידים על הקושי בהכנתו.¹

בעברית בת ימינו התפתח השימוש במילה בעקבות לזמן ולסיבה ממשמעותה הלקסיקלית של המילה עקבות.² המעבר של מילה מהלקסיקון לתיאור מקום, זמן וסיבה הוא תהליך ידוע בלשון, המתקיים בשפות רבות,³ וקרה אף במילים אחרות בעברית. מהמילה פנים, למשל, נוצרו מילות הקישור לפני למיקום ולזמן, ומפני (ש–)

1. מכיוון שזהו צירוף נדיר, ומכיוון שהמילה עקב אינה שכיחה ביותר בלשון חכמים, יש מגמה ברורה של הפרשנים המסורתיים לקשור את המקום בסוטה למקום בתהלים, או למקומות אחרים שבהם בא השורש עק"ב במקרא.
2. בעקבות כמילת זמן: "בעת ועידת מדרד ובשפע הוועדות שהוקמו בעקבותיה" (הארץ, 13 בספטמבר 1998, עמ' 1). לסיבה: "בעקבות הצהרותיו של טלאס, ובשל העובדה שאף גורם סורי רשמי לא הביע התנצלות על הדברים, פרסמה ירדן, לראשונה, כי סוריה מחזיקה בתחומה מאות מאזרחיה, שגורלם אינו ידוע" (הארץ, 28 באוקטובר 1998, עמ' 4). משמעות הסיבה ברורה כאן מעצם ההקבלה למילה בשל, שהיא מילת סיבה מובהקת, בחלקו השני של המשפט. בעקבות שומרת גם על משמעותה הלקסיקלית המקורית, כמו ללכת בעקבות: "ב-28 בנובמבר יתקיים הסיור: 'מלחמת ששת הימים בירושלים בעקבות הקרבות בגבעת התחמושת'" (הארץ, 26 באוקטובר 1998, עמ' 2). על מילים בגבול הדקדוק והמילון ראו למשל נאה, בעיקר עמ' 277 ו-307. רוב המילונים, אף אלה העוסקים בעברית החדשה, אינם מפרשים את המילה בעקבות כמילת סיבה, אף שהיא משמשת במשמעות זו כיום. נראה שההסברים במילונים מושפעים עדיין ממשמעותה ברבדים קדומים יותר.
3. בצרפתית ראו בעניין זה למשל שילדקרוט וקמר. סוויטסר, העוסקת באנגלית (עמ' 9 ועמ' 18 בספרה), מדברת על כך שהמעבר ממשמעות המקום למשמעות הזמן הוא אוניברסלי, ואין שפה, למיטב בדיקתה, שהמעבר בה הוא הפוך (מהזמן למקום). על מעבר משמות עצם למילות יחס ולמילות תפקוד ראו למשל אצל גוניוס, עמ' 101: שם מצוין כי מקורן של כל מילות היחס בשמות עצם. ראו גם רוזן, עמ' 44, 63, 115–117; שלזינגר, עמ' 78; שטרן תשס"ב, עמ' 254.

לסיבה.⁴ מילות היחס המצטרפות למילים הלקסיקליות תורמות למשמעות החדשה. המילים לרגל ועקב, למשל, עברו אף הן מהלקסיקון לשמש כמילות סיבה (לרגל – סיבה תכליתית), והמילה מאחר ש' עברה מציון זמן (כך בעיקר בלשון חכמים) לציון סיבה.⁵ אחת השאלות שתידון כאן היא, האם המילה בעקבות משמשת עדיין כמילה לקסיקלית או כמילת קישור במקורות שהובאו.

מהי משמעות "אשר חרפו עקבות משיחך" בתהלים, ואיך מבינים זאת הפרשנים? מפרשי מקרא נוצריים, למשל, ראו בפסוק זה התייחסות ישירה לישו שסבל חרפות, ולא כאן המקום להאריך בעניין זה.⁶ גם לפי התפישה במקרא שמיח הוא מלך ומנהיג ולא משיח לעתיד לבוא עדיין קשה להבין את הצירוף "חרפו עקבות משיחך". קביעת זמנו של המזמור, העשויה לסייע להבנת הצירוף, אינה פשוטה.⁷ אשר לסוף סוטה, בהנחה שמתוארת שם התקופה שלפני בוא המשיח, שהיא תקופה קשה, איך ניתן לקשור זאת להבנה הלשונית של הביטוי בעקבות משיח או בעקבות המשיח? איך מעוגנת מבחינה לשונית התפיסה של תקופת "חבלי משיח", התקופה שלפני בוא המשיח, בצירוף עקבות המשיח? נראה שחלק מהמפרשים מתקשים כאן ואף מתפתלים בניסיונם לגשר בין הרעיון לשפה. הקושי מקורו בהבנת המילה בעקבות. גם אם מבינים מילה זו במשמעה הלקסיקלי כ-*footprints* או כ-*traces* ולא כמילת קישור, הרי עקבות מותירים את רישומם רק לאחר הנוכחות,⁸ כלומר

4. פשוט יותר להסביר את התפתחותן של מילות היחס ממילים לקסיקליות. הצורה לפני (מפני) מקורה, כנראה, בצורת הנסמך פני ה' של המילה פנים: העץ שתול לפני הבית – לפני של הבית, לבית יש פנים ואחור (כמו: הענק מתאים לפני הבחורה – לפני של הבחורה). צירוף היחס המורכב על יד נוצר כנראה בדרך הזאת, מפסוק כמו "וְהַקְנָצְנִי יָשֵׁב עַל הַיָּם וְעַל יַד הַיָּרְדֵן" (במדבר יג, כט). יש כאן כנראה ביטוי מטפורי: לירדן יש "יד", והצירוף על + יד יירדן הפך על יד + הירדן. המעבר מציון מקום לזמן ולסיבה הוא כמובן מורכב יותר; וראו ההערה הקודמת.
5. על הקשר בין זמן לסיבה ראו בליבויס תשס"ג, עמ' 8–16; הנ"ל תשס"ו, עמ' 309–339, ובעיקר 328–330. וכבר הקביל בנדויד את השורש עק"ב ונגזרותיו לשורש אח"ר ונגזרותיו והראה ששניהם מביעים מקום, זמן וסיבה, והסביר את המעבר הזה בלשון חכמים. גם ברויאר 2007 מתייחס למילים אלה ולתהליך זה שדיבר עליו בנדויד. רובינשטיין מדבר על מעבר סמנטי מתחום לתחום, ועוד רבים אחרים מדברים על כך.
6. ראו מראי מקום רבים אצל קראוס למשל, בעיקר בעמ' 210–211. אין בדבריו שם התייחסות ספציפית לעקבות המשיח, אלא תיאור הגישה הכללית. ראו גם סטק, עמ' 1–4, ובהקדמת כהן לספר תהלים, עמ' יא–יד, ובעיקר בדבריו על פירוש רד"ק השלם לתהלים, שם, עמ' כ–כג. ראו גם קלוזנר, עמ' 176. וכן למשל במרקוס יג 5–27 על ראשית החבלים, התקופה שלפני בוא המשיח, אם כי יש פרשנויות שונות לחבלי המשיח וחלקן מייחסות את חבלי המשיח לאחר בואו של המשיח (=ישו).
7. ראו ניסיונות לקבוע את זמנו אצל וורד וכן אצל טורני, המשייך אותו לגלות יהויכין, ויש המאחרים אותו אפילו עד תקופת אנטיוכוס; אך קשה להגיע למסקנה כאן.
8. דיון רחב בשורש עק"ב ובהקבלתו לשורש אח"ר כמובן אחרית וסוף ראו אצל בנדויד (לעיל הערה 5). וראו דרמונד, עמ' 218–221, המתרגם את עקבות משיח *footprints*, אך מזהה את

המשיח הגיע כבר. איך אפשר אפוא להבין את התקופה המתוארת במילים בעקבות המשיח (במקורות חז"ל) כתקופה שלפני בוא המשיח? איך ניתן להסביר את המעבר מ"אחרי" ל"לפני"?⁹ יותר מכך, אף אם אין הכוונה לרישום שנותר בקרקע והמדובר בעקבות ממש כחלק מהגוף – הרי עקבות המשיח, רגליו, מעידים על נוכחותו, כלומר הוא הגיע כבר; מדוע אם כן מציין ביטוי זה את התקופה שלפני בואו?¹⁰ האם מי שניסח את הברייתא בסוטה הרגיש בשימוש החריג של בעקבות אך השתמש בצירוף המקראי כמחויב לתאולוגיה המפרשת את עקבות משיח כזמן שלפני בוא המשיח? לא אוכל לענות על שאלה זו כאן, אך אנסה להציע מה היה הבסיס הלשוני לעיגון תפיסת חז"ל ללשון הנקוטה שם, כשחדר הצירוף המקראי למקור החז"לי, שיוצר הברייתא הסתמך עליו. הרבה ממפרשי המקרא ומבעלי המילונים משליכים מהבנתם את הצירוף החז"לי על המקום במקרא ומפרשים אותו ברוח זו. חלקם דנים בשני המקורות כבישות אחת. דברי מילונאים ובהם בני זמננו ממחישים את הקושי שתוארת, ומנסים להתמודד אתו. אביא חלק מהם כאן.

2. הסברי מילונאים¹¹

את ההתלבטות בין משמעות בעקבות כ'אחרי' לבין משמעותה כ'לפני' ניתן לראות בבירור במילון גור ובמילון אבן-שושן:
 גור, עקבות המשיח:¹² "בבוא המשיח, בימים הקרובים לבואו"; כלומר הימים הקרובים לפני בואו. אך בערך עקב ובערך עקבות – "צעד או סוף ואחרית", ולא "לפני". יש בדבריו סתירה בין פירוש המילה עקבות כשהיא עומדת בפני עצמה לבין פירושו את הצירוף עקבות המשיח.

- התקופה הקרובה לפני בואו של המשיח לחבלי משיח או חבלו של משיח. מעניין תרגום יונתן לבמדבר כד, יד: "וְעַתָּה הֲנִי הוֹלֵךְ לְעַמִּי לְכֹה אֵי עֶצֶף אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה הָעָם הַזֶּה לְעַמֶּךָ בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים < בְּסוֹף עֶקֶב יוֹמִיא" (אונקלוס: בסוף יומיא).
9. בשימוש במילים אחרי ולפני חל היפוך דומה: במצב של לפני הפנים מסתכלות קדימה לעתיד אבל הדבר עדיין לא קרה. מבחינת הראייה הדבר לפנינו ולכן ניתן לראות אותו פיזית, אך מבחינת ההתרחשות איננו רואים אותו עדיין. כשאנו אומרים אחרי, מבחינת הראייה הדבר מאחורינו ואיננו מסוגלים לראותו אך מבחינת ההתרחשות כבר חזינו בו. ראו למשל הבנה פשוטה של בעקבות כ'לפני' בפירוש אלבק למשנה בסוטה: בעקבות משיחא = לפני ביאת המשיח.
10. כבר רמזה לנקודה זו קרליבך: בעמ' 1 קרליבך מתרגמת עקבות ל-footprints. היא מוסיפה ואומרת שבאופן רגיל אנו אומרים שמאורע משאיר עקבות כאלה אחרי שהוא קורה. לדרכה מאורע זה עיצב את ההיסטוריה היהודית לפני שהוא קרה. גם היא ערה אפוא לקושי במקום זה ובחילוף לפני ואחרי.
11. נבדקו גם מילון קלר ובאומגרטנר, המילון התאולוגי, מילונו של קדרי ומילונים אחרים, ולא הבאתי כאן את הנאמר בהם משום שהם חוזרים על עיקרי הדברים הבאים אצל מילונאים אחרים. רובם מדברים על סוף ואחרית.
12. בערך עֶקֶב, עמ' 762.

אבן-שושן מדבר במילונו על "בעקבות המשיח החוצפה תגדל" ואומר "מיד עם בואו של, סמוך לפניו".¹³ שני הפירושים האלה אינם שווי משמעות. שכשאומרים "מיד עם בואו של" הכוונה היא לאחר בואו, ברגע שיש כבר עקבות; לעומת זאת המשמעות "סמוך לפניו" היא ודאי קרוב לבואו, כשהוא עדיין לא הגיע. נראה עוד דבריהם של בעלי מילון אחרים, גם לרבדים אחרים של העברית, המנסים לפרש את המקור המקראי ואת הצירוף החזו"לי.

מילון בד"ב הופך את שם העצם לפועל ואת הפועל לתואר הפועל בניסיונו ליישב את המקום בתהלים: followed him mockingly.¹⁴ כלומר הלכו אחריו (כשהם) מחרפים.

מילונו של לוי מביא בערך משיחא (עמ' 272) את סוטה מט ע"ב, ומסביר את "בעקבות משיחא חוצפא יסגיי" – "בהתקרבות המשיח החוצפה תגדל".¹⁵ קאהוט בהערותיו בספר ערוך השלם¹⁶ אומר שהשם עקב הושאל לסוף ולאחרית, ומביא את בעקבות משיחא.

במילונו של סוקולוף לארמית הבבלית אחת המשמעותות המיוחסות למילה מעיקבא היא 'מההתחלה';¹⁷ כלומר חלה כנראה הרחבה סמנטית ממשמעותה כבסיס, עקב, שורש למשמעות של התחלה. כך רק בצירוף מ היחס. הבנה כזו של מעיקבא היא נדירה, וקשה להוכיח שמעתק סמנטי דומה חל גם במקום שלנו ועבר מעתק למשמעות 'לפני' (ואז היה ניתן לקרוא *בתחילת, ואולי *לפני ימי המשיח החוצפה תגדל, והקושי נפתר).

בן-יהודה מפרש במילונו את עקבות בצירוף "חירפו עקבות משיחך" כרושם שעושה בעל חי בלכתו באדמה, כלומר footprints.¹⁸ את עקבות בצירוף "בעקבות משיחא חוצפא יסגא" הוא מביא במשמעות ב של השורש עק"ב, 'חטא וערמה', ואומר עליו "כשיושלמו העקבים של אחרית הימים",¹⁹ כלומר כשיושלמו החטאים של אחרית הימים; ונראה שתלה את שתי המשמעותות במילה עקב – החטא וגם הסוף, השלמת החטאים, הגמר (=אחרי).

מילון כנעני אומר על הצירוף עקבות משיחך "פעמי המשיח".²⁰ ההקבלה בין

13. בערך עֶקְב, עמ' 1360 טור אמצעי. כשאבן-שושן מתייחס לצירוף עקבות משיחא ולא לכל האמרה (על פי סוטה ט, טו שם, טור שמאלי), הוא אומר פעמי המשיח, סימני ימות המשיח; והסבריו דומים לאלה של כנעני.

14. בערך עֶקְב, עמ' 784.

15. בכרך III בעמ' 272, 682. בערך עקב (עמ' 682) הוא מביא שוב את המקום בסוטה ומסביר "זמן קצר לפני בוא המשיח".

16. כרך ו, עמ' 243-244.

17. עמ' 859 על מעיקבא, ומציין שם זיקה למעיקרא.

18. במילון בן-יהודה, א.עקב, כרך ט, עמ' 4667 טור ימני.

19. שם, עמ' 4667 טור שמאלי.

20. כנעני, א. עֶקְב, יג, עמ' 4458.

עקבות לפעמים היא הקבלה משני שדות סמנטיים שונים, שדה הראייה ושדה השמיעה, ועניין זה יידון עוד להלן. לסיכום, משמעויות רבות עולות מדברי המילונאים שנבדקו הן למקום המקראי (מ) הן למקום החז"לי (ח): הולכים כשהם מחרפים (מ), בהתקרבות המשיח (ח), footprints (מ), חטאים וסוף (ח), סוף וגם לפני (מ, ח), פעמי משיח (מ), לפני ואחרי (ח). חלק מהסברי בעלי המילונים לצירוף סותרים, כאמור, את הסבריהם למילה עקבות כשאינה חלק מהצירוף. נדון עתה במקור המקראי ובניסיונות לפרשו כפשוטו ולא מתוך תפישה מאוחרת יותר.

3. המקור המקראי ומפרשיו

המילה עקבות בצורה זו (רבים בסימות יות בצורת הנסמך²¹) נמצאת פעם אחת במקרא, בתהלים פט, נב, בצירוף "חֲרָפוּ עֲקֻבוֹת מְשִׁיחָךְ: (זְכֹר אֲדֹנָי חֲרַפְתָּ עֲבָדֶיךָ שְׂאֵתִי בְחִיקֵי כָל רַבִּים עִמָּי) אֲשֶׁר חָרְפוּ אוֹיְבֶיךָ ה' אֲשֶׁר חָרְפוּ עֲקֻבוֹת מְשִׁיחָךְ". צורת הסמיכות הרגילה ברבים היא עקבי, ומשמעותה בצורה זו היא חלק מהרגל²². עקב כמילת קישור משמשת בדרך כלל במשמעויות שציינתי לעיל: חלק מהגוף, סיבה וזמן, ואף משמעות התנאי מיוחסת לה.²³

רוב המפרשים לפסוקנו בתהלים מבינים את הצירוף עקבות משיחך הבנה מטונימית או מטפורית, משום שהפירוש המילולי קשה. הם מבינים את המילה עקבות כפריט לקסיקלי ולא כפריט תחבירי. אך המשמעות של "חירפו את העקבות", בין שמדובר בחלק מהגוף ובין בסימנים, אינה ברורה. הובאו כאן רק דברי אחדים מהמפרשים המודרניים:²⁴

א. "האויבים מחרפים את המשיח בכל אשר ילך". כלומר חלק מהגוף מייצג את פעולת ההליכה המבוצעת באמצעות חלק זה (עולם התנ"ך, על אתר).
 ב. "עקבות משיחך, כלומר דרכי משיחך, והכוונה, חירפו את המלך מבית דוד ואת

21. אך בנטייה יש פעם אחת במקרא: "וְעֲקֻבוֹתֶיךָ לֹא נָדְעוּ" (תהלים עז, כ). כמו כן קיימת כמובן צורת הנסמך עקבי, המשקפת את הריבוי עקבים, למשל בבראשית מט, יז: "הַנְּשֶׁךְ עֲקֵבֵי סוּס".

22. בצורת היחיד, בעיקר בתהלים, אין ההבנה אחידה ופשוטה.

23. סיבה (כנראה): "מִצְדִּיקֵי רְשָׁע עֲקֵב שֹׁחַד" (ישעיהו ה, כג); זמן (לפחות חלק מפרשים כך, כנראה במשמעות 'בסוף'): "וְאֶצְרְנָה עֲקֵב" (תהלים קיט, לג). תורוין מייחס לה משמעות נוספת, למשל על הפסוק "וְהָיָה עֲקֵב תִּשְׁמְעוּן אֶת הַמְּשַׁפְּטִים הָאֵלֹהִים וְשִׁמְרָתָם וְעֲשִׂיתָם אִתָּם וְשָׁמַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְךָ אֶת הַבְּרִית וְאֶת הַחֶסֶד אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם" (דברים ז, יב), ואומר שכאן המילה עקב מציינת תנאי = אם תשמעו... (עמ' 235).

24. יש עוד שדבריהם דומים ולא הובאו כאן מפאת קוצר המקום. דבריהם של מפרשי ימי הביניים ואחרים יבואו מאוחר יותר בדיון, שכן כאמור הם השליכו מהשקפת עולמם על פירוש המקור המקראי.

מנהגי ממשלתו, את הדרך שהולכים בה העקבות", דרך במוכנה המופשט (דעת מקרא, על אתר).

ג. "העם ההולכים בעקבות מלכם". כלומר עקבות משיחך – העם ההולכים בעקבות המשיח (דעת מקרא, על אתר).

ד. עקבות – "עקבות ממש. עקבות הרגלים. והלשון חרפו עקבות משיחך, כוונתה חרפו את משיחך עצמו". דעת מקרא מביא את דבריו של טור סיני: "והביא טור סיני שיש ביטוי מעין זה בערבית שאומרים: חירף את עקבות פלוני, וכוונתם חירף את פלוני עצמו". כלומר עקבות משיחך = משיחך, בדומה לביטוי הערבי. הבנה מטונימית של החלק במקום השלם.²⁵

ה. חיות²⁶ אומר: "עקבות לא נתלבן יפה: יש מפרש המעשים שנשארו אחריו כמו רשמי הרגלים במקום ההליכה, ויש מפרש עקבות מעין בריחה, שיראו בברחו העקבים (Fersengeld) וימשך א"כ אל צבאותיו הבורחים".

ו. בפירושו של הרטום להלן רואים את הקושי של התייחסות למקור המקראי במשקפיים מאוחרים יותר: עקבות משיחך – "הרשמים שהשאיר המלך בהליכתו, כלומר בכל אשר הלך. המפרשים הסוברים שהכוונה למשיח באחרית הימים מבארים: אשר מחרפים את המשיח שאין רואים את עקבותיו, ומחרפים אותו המחכים לבואו, באמרם שלא יבוא" (הרטום, על אתר).

25. ראו טור סיני 1967, ד, עמ' 191. הוא אומר שם: "הצירוף חרפו עקבות מקביל הוא, כפי שהעירוני אף בידיעות מגיטינגן בשנת 1916 לצירוף הערבי 'תקביח את'ארהם' באותו שימוש, למשל, גם בשמונה פרקים של הרמב"ם פרק ה. והשווה גם את הצירוף רנן אחרי פלוני בלשון חז"ל". אני מודה מכל לבי לפרופ' חגי בן שמאי, שטרח ועזר לי למצוא את המקום המדויק שבו מדבר טור סיני על הפסוק (טור סיני 1916, עמ' 305-338 ובמיוחד בעמ' 333 שם), ואף החכימני בעיניי. ממקום זה לא עולים בדיוק הדברים המיוחסים לטור סיני. הוא מפרש עקבות כמעשים, כלומר המשמעות כאן היא 'אשר חרפו מעשי משיחך', אך מעצם ההקבלה בדבריו בפשוטו של מקרא לצירוף רנן אחרי ניתן להבין את בעקבות כמילת קישור: "חירפו עקבות" = "רנן אחרי". לכן אולי ניתן להסיק ש"חירפו עקבות משיחך" = "חירפו משיחך". ומכאן אולי ההבנה שמובעת בדעת מקרא. משמעות הצירוף רנן אחרי, שטור סיני מקבילו לצירוף חרפו עקבות, היא שלילית בעדים המוקדמים יותר של לשון חכמים (למשל בתוספתא חגיגה, מהדורת ליברמן ג, לג): "מעשה בר' טרפון שהיה מהלך בדרך מצאו זקן אחד אמ' לו מפני מה בריות מרננות אחרך והלא כל דברין אמת וישר". בלשון מאוחרת הרבה יותר יש שימוש של צירוף זה לחיוב; למשל, "חכמות בחוץ תרונה. בשעה שחכם יושב ועוסק בתורה הכל מרננין אחרי, ואומרים אשרי לזה שזכה ללמוד תורה" (מדרש משלי א, כ, מהדורת בובר, עמ' 47).

26. במהדורת כהנא. פירוש צבי פרץ חיות בא על אתר בתהלים. פירושו את המילה עקבות ב'מעשים' דומה לדברי טור סיני; ראו ההערה הקודמת.

ז. תרגומו של טייט נזקק לפרפרזה אף הוא: "חירפו את משיחך על כל צעד".²⁷
 ח. טורני (לעיל הערה 7) מפרש את הצירוף "חרפו עקבות משיחך" כבא בניגוד
 לנוהג הרגיל לנשק את כפות הרגליים של מלך, והוא מכוון ליהויכין. כלומר הוא
 מבין את המילה עקבות כמילה רגליים, ובמקום לנשק אותן ביזו אותן.
 ריבוי הפירושים השונים האלה, וגם אחרים שלא הובאו כאן, מצביע על הקושי
 בפירוש הצירוף "חרפו עקבות משיחך" כפשוטו ובהבנת עקבות בתוך הצירוף.
 הקושי נותר, אלא אם כן מקבלים הסבר מטונימי או מטפורי. השאלה קשה יותר
 כשעוברים למקור החז"לי.

4. "בעקבות משיחא חוצפא יסגא" בספרות חז"ל

בסוף מסכת סוטה בא הצירוף בעקבות המשיח, שהוא הד לצירוף המקראי, וגם כאן
 הוא צירוף יחידאי:²⁸ "בעקבות משיחא (בעיקבות המשיח בכ"י קאופמן²⁹) חוצפא
 יסגא ויקר יאמיר הגפן תתן פריה והיין ביוקר והמלכות תהפך למינות) (כ"י ק:
 והמלכות תהא מינות)" וגו'.

המילה עקב נדירה בלשון חכמים ומשמעותה בדרך כלל סוף, והיא אינה משמשת
 בדרך כלל כמילת קישור בחטיבת לשון זו. גם בבן סירא משמעות עקבות היא כנראה
 סוף: "אל תאמין בחייהם ואל תבטח בעקבותם".³⁰ ההמשך – כי לא תהיה להם
 אחרית טובה. מכאן שהמילה בעקבות מובנת כ'סוף'.

המונח עקבות המשיח, עקבתא דמשיחא היה בפי הדרשנים והמקובלים למונח
 המציין את השנים האחרונות שלפני ביאת המשיח, את תקופת חבלו של משיח,
 שהיא תקופה קשה. אך כבר מקורות חז"ל חוזרים לפסוק המקראי כתימוכין לתיאור

27. עמ' 408. התרגום שלי. בהערה בעמ' 413 שם הוא אומר: "באופן מילולי, העקבים [=חלק
 הגוף] של משיחך". ברור כאן שהתרגום לא התיישב עם המשמעות המילולית, ולכן הפרפרזה
 שלעיל.

28. ראו דבריו של אפשטיין (עמ' 976) בעניין התוספת בסוף משנה סוטה ומקורותיה. ראו עוד
 אפשטיין, שם, עמ' 949, 974–977. בכתב יד קאופמן: "בעיקבות המשיח חוצפה ייסגי" (וכך
 ברש"י לתהלים). וראו דיון בברייתא ובמקבילותיה למשל אצל קלוזנר (לעיל הערה 6), עמ'
 178–185. ראו גם בבלי סוטה מט ע"ב. אותו עניין במילים אחרות בסנהדרין צז ע"א: "העזות
 תרבה". ראו אורבך, עמ' 585, 610. וכן ייתכן שכך גם במקומות אחרים, כמו "אין דוד בא עד
 שיכלו גסי הרוח מישראל" (סנהדרין צח ע"א). "בן דוד" מקביל למשיח, והצירוף "גסי הרוח"
 מקביל לחוצפה.

29. לפי לשונו של כ"י קאופמן (משנה כב) "בעיקבות המשיח חוצפה ייסגי" המילה היחידה שניתן
 לראותה כארמית ממש היא ייסגי (בהתחשב בכך שחוצפה כתובה בה"א בסופה). הדבר מעלה
 שאלה בדבר ה"ארמיות" של אמרה זו, בעיקר משום שהיא נטועה בהקשר שכולו עברית.
 השורש שגי מצוי בעברית, אם כי בשי"ן ("כארז בלבנון ישגה"). בסוטה מד ע"ב, כתב יד
 וטיקן, cod. ebr. 110 (כך לפי ההעתקה של מכוון ליברמן) "בעקבות של משיח חוצפה יסגא".

30. ספר בן סירא טז, ג (מהדורת האקדמיה, עמ' 22), כ"י א שבגניזה. בכתב יד ב שבגניזה הנוסח
 הוא "ואל תבטח בחייהם".

התקופה הקשה הזאת.³¹ מההמשך של המקור בסוטה, "המלכות תהפך למינות",³² ייתכן שיש רמז באשר לזמנה.³³ מכיוון שזהו צירוף יחידאי בספרות חז"ל (החזור על עצמו במקומות אחדים) קשה לקבוע גם כאן אם ברובד זה משמשת המילה בעקבות עדיין כמילה לקסיקלית לכל דבר, אם היא בשלב מעבר מהלקסיקון לדקדוק, או שמא עברה לשמש כבר כמילה דקדוקית. הוספת הב' בראשה אולי מצביעה על כך שלצירוף בעקבות יש תפקיד תחבירי, כי ההבנה המילולית של צירוף ב' היחס למילה עקבות כחלק מהגוף קשה כאן, ונראה שעברה לציין משהו מופשט יותר, כמו זמן.³⁴

המקור החז"לי משתמש כאמור במקור המקראי, באופן שונה כנראה, אך ברורה הזיקה הלשונית ביניהם. הפירוש המיוחס לרש"י בפרק חלק בסנהדרין צו ע"א מעיר, למשל, על הקשר בין שניהם, ואף מביע תמיהה על הסתמכות על הפסוק המקראי במקום שהייתה צפויה המובאה מהברייתא.³⁵ הפרשנים ודאי הביאו מתפיסת עולמם בתקופתם, בניסיונם לפרש את הצירוף המקראי.

מהניסוח בסנהדרין צו ע"א, למשל, "דור שבן דוד בא בו, העזות תרבה והיוקר

31. ראו לתפיסה זו גם שבת ק"ח ע"א על חבלו של משיח, ורש"י שם; או סנהדרין צח ע"א. על הזיקה כבר לטקסט במקרא (למשל בדברים ד, כז-ל) ראו למשל ויזר, בעיקר עמ' לח-לט; אך אין כאן כמובן התייחסות למילה משיח ולתפישה המאוחרת שלה, והעוגן של דבריו הוא הצירוף "אחרית הימים" שבא שם. בין הכותבים הרבים המתייחסים לעניין זה: ווייס, ספר ראשון, עמ' 215-217. בהרחבה רבה אצל קלוזנר (לעיל הערה 5); ארזי, בעיקר עמ' יח. בין המקורות הרבים האחרים ראו למשל ליבס, בעיקר עמ' 99; הרב קוק בספרו אורות (ראו הדוגמה בעמ' 17 להלן); וסרמן; דסלר, עמ' רסה-רסז. למונח זה לציון ערב בוא המשיח יש הדים רבים אף בספרות. למשל אצל ענגון: "שמה זכינו לעקבות המשיח שאמרו בסוף סוטה שבעקבות המשיח זקנים יעמדו מפני קטנים" (השנים הטובות, עמ' תסו), או "בעקבות המשיח צריכין גם נסתר" (ספר סופר וסיפור, עמ' קסו).

32. "המלכות תהא מינות" בכ"י קאופמן.

33. ראו קלוזנר (הערה 5 לעיל), עמ' 177-178. פרופ' מ' קיסטר (בע"פ) סבור שהלשון הנקוטה "המלכות תהפוך למינות" רומזת על הזמן, לכל המוקדם מהמאה הרביעית, מימי קונסטנטינוס, משום שאז המלכות הפכה לנוצרית, והשימוש במונח מינות מצביע על התקופה (עד כאן דבריו). מכאן עולה שתיארו ממה שראו. אך אולי אין לשלול את הרעיון שראו קודם כבר בהתחזקות המינים, וכך תיארו את העתיד. קלוזנר (שם, עמ' 177) כותב שהברייתות שייכות כולן לתלמידים המאוחרים של ר' עקיבא. ראו גם היינמן, עמ' 451 על זיהוי המשיח וזמנו.

34. באיכה רבה יש שימוש ב"רגלי משיח": "א"ר רבא בר כהנא אם ראתי ספסלים מלאים בארץ ישראל צפה לרגליו של מלך המשיח. א"ר שמעון בן יוחאי אם ראתי סוס פרסי קשור בקברי ארץ ישראל צפה לרגליו של מלך המשיח" (איכה רבה, א, ג, מהדורת בוכר עמ' לט). כאן משתקפת אופטימיות (הפרתים ידחקו את רומי), וכן במקומות אחרים בשינויים כמו שיר השירים רבה ה, י, עמ' נב-נג. השימוש בפועל צפה כאן ובמקומות אחרים (למשל בפסיקתא דרב כהנא) מסייע להתגבר על הקושי, שכן עקבות או המילים הרוממות לה מתפרשות כ'צפה לעקבות'. בבראשית רבה מב, ד (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 409) נמצאים שני האלמנטים מתגרות, המקבילה למילה חוצפה, והמילה רגל, המקבילה למילה עקב; ואדון בכך עוד להלן.

35. וראו על כך רוזנטל תשמ"א וכן רוזנטל תש"ן, עמ' 171 הערה 27.

יעות" וכו', נראה שהצירוף בעקבות משיח מקביל ל"דור שבן דוד בא בו", כלומר המילה עקבות מסמנת את הפעולה, את בואו של המשיח. המילים המנחות להקבלה זו הן חוצפה (אצלנו) ועזות (בסנהדרין).
 עוד בסנהדרין צז ע"א:³⁶

אמר רב יוסף: הא כמה שביעית דהוה כן ולא אתא אמר אביי בששית קולות בשביעית מלחמות מי הוה ועוד: כסדרן מי הוה אשר חרפו אויבין ה' אשר חרפו עקבות משיחך (תהלים פט, נב). תניא רבי יהודה אומר דור שבן דוד בא בו בית הוועד יהיה לזנות והגליל יחרב והגבלן יאשם ואנשי גבול יסובכו מעיר לעיר ולא יחוננו...

כפי שהוזכר לעיל, הפירוש המיוחס לרש"י מקשה על מקום זה ועל הבאת הפסוק המקראי. הפסוק עשוי להתאים לדבריו של אביי כך: בשישית קולות (אשר חרפו) ובשביעית מלחמות (עקבות משיחך), שכן הוא בא לענות על "כסדרן מי הוה". אך נראה יותר להניח שלפני בעל הפירוש המיוחס לרש"י היה רצף מלא יותר, ובו התאימה יותר הבאת הפסוק המקראי. במדרש תהלים יש מסורת שמתאימה יותר לדין כאן:

וידבר דוד לה' את דברי השירה הזאת (שמואל ב כא, א) כך ישראל כשיבא משיח במהרה בימינו, אינם אומרים שירה עד שיתחרף המשיח, שנאמר אשר חרפו עקבות משיחך (תהלים פט, נב).³⁷

בשיר השירים רבה יש קשר בין המילים המשמשות במקור המקראי (מחרף, רגלי [=עקבות] המשיח) לאלו המשמשות במקור החז"לי (חוצפה, רגלי [=עקבות] המשיח):

אין בן דוד בא אלא בדור שפניו חצופות וחייב כלייה אמר ר' ינאי אם תראה דור אחר דור מחרף ומגדף צפה לרגלי מלך המשיח הה"ד אשר חרפו אויבין ה' אשר חרפו עקבות משיחך... [תהלים פט, נב] (שהש"ר, וילנא ב, יג בסוף הפסקה).³⁸

36. ובמקומות נוספים, למשל בסוטה מב ע"ב. גם הנאמר בספרים כמו ספר ברוך הסורי דומה לכאן; ראו קלוזנר, כרך ב, עמ' 81. וראו גם דבריו של אורבך, עמ' 591.

37. מהדורת בובר (באבער), מזמור יח, ה, עמ' 136-137; ובליקוט שמעוני שמואל ב, רמז קסה: "אינם אומרים שירה עד שיתחרף משיח שנאמר אשר חרפו עקבות משיחך". ההבדל הוא רק בה"א הידיעה. לפי הימן (עמ' 72) זה אותו המקור. ראו דברי מיליקובסקי תשס"ו על קמאות במדרש תהלים (עמ' 316-318).

38. ובדומה בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, עמ' 98: "א"ר לוי אם ראית דור אחר דור מחרף צפה לרגליו של מלך המשיח, ומה טעמ', אשר חרפו אויבין ה' אשר חרפו עיקבות משיחך". כאן אין מוזכרת המילה חוצפה, והקושי מתיישב בעזרת המילה צפה (ראה הערה 8 לעיל). המקור הקדום יותר הוא הפסיקתא, אך המסורת בשהש"ר, אף אם זו מסורת תניינית,

יש כאן הרחבה בזמן – מדובר על הדור שהמשיח בא בו ולא על רגע בואו, ופניו של הדור הזה חצופות. החוצפה מהמקור החז"לי מקבילה לדור המחרף והמגדף. אם קוראים את הפסוק המקראי לפי דרכו של ר' ינאי (ר' לוי בפסיקתא דרב כהנא), יש כאן פיסוק שונה של הפסוק המקראי: אם החוצפה תגדל (חרפו) – יבוא (רגלי = עקבות) מלך המשיח. אשר חרפו ואז < עקבות משיחך, כשהמילה עקבות מציינת את בואו של המשיח.³⁹ במדרש, כאמור, הוספה המילה צפה, וכך מתיישב הקושי. גם בבראשית רבה יש קריאה כזאת: "אמר ר' אלעזר בר' אבינא אם ראיתה מלכיות מתגרות אילו באילו צפה לרגליו שלמלך המשיח. תדע לך שכן בימי אברהם על ידי שנתגרו מלכיות אילו באילו באת גדולה לאברהם" (אלבק, עמ' 409). כלומר, אם חוצפה, חירפו (אם ראית מלכיות מתגרות) אזי עקבות משיחך (צפה לרגליו של מלך המשיח).

הצירוף עקבות משיח מזכיר את הצירוף רגלי מבשר בישיעהו מבחינת הלשון, עקבות = רגלים, מבשר = משיח, אך האווירה העולה משני המקורות שונה לחלוטין.⁴⁰ אם אכן הצירוף רגלי מבשר מהדהד את הצירוף עקבות משיח, ייתכן שהשפיע על הבנת בעקבות כ'לפני', שכן מבשר – לעתיד, כלומר אנחנו נמצאים לפני בואו. מקור הכורך את שני הצירופים בפירוש הוא פסיקתא דרב כהנא (ה, ט, מהדורת מנדלבוים עמ' 97–98), וכן מובא שם תיאור הזמן שסמוך לימות המשיח תוך אזכור מלכיצדק:

[...] ויראני ה' ארבעה חרשים (זכריה ב, ג), ואילו הן אליהו, ומלך המשיח, ומלכי צדק, ומשיח מלחמה... א"ר יוחנן קול תייר טב נשמע בארצינו, זה מלך המשיח, מה נאוו על ההרים רגלי מבשר (ישעיה נב, ז). התאנה חנטה פגיה (שה"ש ב, יג) א"ר חייא בר אבא סמוך לימות המשיח דבר גדול בא והרשעים כלים בו... א"ר לוי אם ראית דור אחר דור מחרף, צפה לרגליו של

מתאימה יותר לדיון כאן. ראה קודם בפסיקתא (מנדלבוים, עמ' 97): "א"ר חייא בר אבא סמוך לימות המשיח דבר גדול בא והרשעים כלים בו". הצירוף סמוך ל- יכול להיות בבואה של בעקבות, וגם כאן מדובר על כליה, בדומה לשהש"ר. דברי ר' נחמיה בשהש"ר קודם לכן ברורים יותר: הוא אומר קודם ימות המשיח, ואז באה הרשימה.

39. ראו גם אורבך, עמ' 610 וכן הערה 99 אצלו. דברים אלה נתמכים על ידי הטעם במילה חרפו – רביע מוגרש (ראו ברויאר תש"ן, עמ' 218). הוא מפסיק ראשון אחרי אתנחתא, ואף כזוה דרגתו כמפסיק ניכרת (בדרך כלל ממלא תפקיד של טפחא בכ"א ספרים; שם, עמ' 219). ברור לכל הפחות שאין מדובר בטעם מחבר.

40. למיטב בדיקתי רוב המפרשים במקום אינם כורכים עניין זה עם עקבות משיחך, למעט רש"י על אתר בישיעהו, שיש רמז בדבריו לכך. ההקשר של רגלי מבשר הוא כולו טוב. גם שיר השירים רבה (וילנא ב, ד) מביא את רצף התיאור של שבוע שכן דוד בו לאחר רגלי מבשר, ומשתמש במילים "סמוך לימות המשיח". רש"י לישיעהו מ, ט אומר על מברשת ציון: "לא זכו תש נקבה ומאחר פעמיו עד הקץ".

מלך המשיח, ומה טעמ' אשר חרפו אויבך י"י אשר חרפו עיקבות משיחך (תהלים פט, נב).

קשר בין המבשר למלכיצדק עולה אף בקומראן, אך אין כאן המקום להאריך.⁴¹

5. פרשנים מסורתיים והקשר למקור החז"לי

כבר המפרשים המסורתיים התקשו בפירושו המקור המקראי, כצפוי. פעמים רבות הם קושרים את שני המקורות יחד. רש"י מפרש את עקבות בתהלים כ'סופי':

עקבות משיחך – סופי מלך המשיח ולשון משנה הוא (סוטה ט, טו) בעקבות המשיח חוצפא יסגא (רש"י לתהלים פט, נב).

המילה סוף משמשת במקרא בדרך כלל לציון סוף ממש, עומדת בניגוד למילה ראש (קהלת), פנים (יואל); ואולי בדברי הימים ב כ, טז "בסוף הנחל" משמעות הצירוף הוא 'בקצה'. אין היא מופיעה ברבים במשמעות זאת במקרא. בספרות חז"ל כבר רואים את ראשית התנטרלותה בצירוף "מסוף העולם ועד סופו", הבא בה מאות פעמים, למשל: "שבשעה שנקרע ים סוף נשמע מסוף העולם ועד סופו" (מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דעמלק א, מהדורת הורוויץ-רבין עמ' 188–189). בדרך כלל בהקשרים אחרים המילה סוף מנוגדת לתחילה אף בספרות זו.

אם נבין את המשמעות שרש"י מייחס לצורה סופי, נבין את בעקבות לפי דרכו. רש"י קושר בין הפסוק המקראי לברייתא בסוטה, אך פירושו נראה שתום במקצת. למה מתכוון רש"י כשהוא משתמש במילה סופי? משימושו בצורת נסמך הרבים של המילה סוף, סופי, במקומות אחרים עולה שהוא משתמש בצורה זו לציון 'קצה', כמו בסופי יתדות ובסופי הגבול.⁴² כוונתו כנראה לקצה של תקופת המלך המשיח ולא דווקא לקצה שבסוף, לאחר בואו, אלא הוא יכול להיות גם הקצה שהוא תחילת התקופה. רש"י מנטרל אפוא את בעקבות ממובנה כ'אחרי' או כקצה לאחר הפעולה,

41. תגליות, עמ' 225 שורה 18: "והמבשר הו[א]ה מ[שיח] הרו[ח]". יש שם תיאור של אחרית הימים, בוא המבשר והזכרת מלכיצדק ומשיח הרוח כאלוהיה לישעיהו סא, א (שם, עמ' 232). ראו גם קובלסקי, עמ' 21–22 וכן קוגל, עמ' 155–156 על תפישת מלכיצדק בקומראן כבן אלוהים, ועל ההקשר הנוצרי לכאן. על הזיהוי בין ישו למלכיצדק ועל מלכיצדק בקומראן ראו גם למשל אצל גרינוולד במסגרת סקירה כללית על מלכיצדק. אני מודה לפרופ' דניאל שוורץ, שקרא את המאמר והסב את תשומת לבי למלכיצדק מקומראן ולרגלי מבשר, וכן לד"ר כנה ורמן על הערות בעניין (תפקידו של מלכיצדק כנראה לבשר את בואו של משיח הרוח). הקשר בין מבשר למלכיצדק עולה גם בש"ר ב, יג. בבבלי סוכה נב ע"ב – כהן צדק.

42. על המילה יתדת (שמות לה, יח) אומר רש"י: "לתקוע ולקשור בהם סופי היריעות בארץ שלא ינועו ברוח"; כלומר קצות היריעות. בבמדבר לד, ח משתמש רש"י במונח סופי הגבול, והכוונה כנראה גם כאן לקצה. ברוח זו גם אחד מפירושו של בן-יהודה למילה עקב במילוננו (לעיל הערה 19): קצה (עמ' 4667 ב).

ומשאירה במשמעות 'קצה'. כך מתנהגת באנגלית המילה end, המציינת קצה ולא דווקא את סוף הפעולה מבחינת הזמן.⁴³ כך ניתן להבין כבר את המקום המקראי עקב = 'קצה':

וַיִּשְׁמְרוּ הָעָם אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר מִצְפֹּן לְעִיר וְאֶת עֲקֹבוֹ מִיָּם לְעִיר (יהושע ח, יג).⁴⁴

תימוכין להבנת רש"י את המילה סופי ניתן למצוא במקומות אחרים. למשל, השימוש בצירוף סופי תיבות בקטע גניזה גם לציון תחילת התיבות:

ויקרא האדם שמות (בר' ב', כ')... [ה]יקים שמות וקרא (ק), וגם [ק]רא למשה שם ורמז האדם נפש חיה סופי תיבות [נח] משה ד"א נפש חיה סופי תיבות נח (מאן, עמ' לא).⁴⁵

היינו מצפים למשה נגד סוף התיבות ונח נגד ראשי התיבות, אך בשני המקרים משמשת המילה סופי והיא מציינת ללא ספק קצה. אם המילה סופי מסבירה את עקבות, הרי אף המילה עקבות משמעותה קצה.⁴⁶ בתלמוד נמצאת צורת הריבוי הנדירה סופי בסמיכות, בצירוף סופי תאנים וסופי ענבים.⁴⁷ הכוונה לתאנים ולענבים מסוף הקיץ, שנאמר עליהם שאינם מתבשלים

43. את המילה עקב בתהלים יט, יב, "גם עֲבָדְךָ נִזְהָר בְּהֵם בְּשִׁמְרֵם עֲקֹב רַב", מפרש רש"י גם כסוף (ראו להלן במשמעות גמול, תמורה) במשמעות המקובלת, ואומר: "סופן של תלמידי חכמים לבא לידי גדולה, עקב לשון סוף ויש לו חבר בלשון משנה עקבות משיחא". לפי פירוש זה נשאר הקושי של הבנת בעקבות במקום שלנו, ואכן בלשון חכמים משמשת עקב כלשון סוף. כמו "פורע להן שכרן בעקב", "אין ישראל מקבלין את התורה אלא בעקב", ועוד. רמב"ן לדברים ז, יב: "כן יקראו אחרית כל דבר עקב כי הלשון יתפוס דמיונו באדם והראש תחלה והעקב בו אחרית וסוף". פירוש אור החיים לדברים ז, יב מבין את בעקבות משיחא כסוף, על דרך פירוש עקב שהוא סוף ותכלית בלשון חז"ל, מסביר מקום זה "בגמר זמן ביאתו יקרא עקבות", ומקביל הבנה זו להבנה של "וְהָיָה עֲקֹב תִּשְׁמְעוּן אֶת הַמְּשַׁפְּטִים הָאֵלֶּה וְשִׁמְרוּתֵם וְעֲשִׂיתֶם אֹתָם"; וכפי זה שיעור עקב הוא סוף שמיעת כל המשפטים. ברור שהורגש כאן הקושי הנובע ממשמעות המילה עקב = סוף בלשון חז"ל ובקושי לפרש את עקבות המשיח כאחרי בואו. כשהוא מסביר "סוף זמן הביאה" המשמעות היא שהוא עדיין נמצא בתוך התהליך ולא אחריו, ואז אין חובה להבין כ'אחרי בוא המשיח', והקושי מתיישב.

44. ולא כך למשל במקור הזה, שבו מנוגדת המילה עקב למילה ראש: "ופקדו שרי צבאות בראש העם ובעקבו של עם" (סוטה ח, ו).

45. בחלקו העברי: קטעי מדרשים מכתבי יד הגניזה, לפי כ"י אדלר, סימן 638 דף ח ע"ב עמ' לא בספרו. נח הראשון שכאן בא בסוגריים מנוקד, כלומר ט"ס.

46. ומשמעות אפשרית של עקב כקצה למשל ביהושע ח, יג, ובמשנה סוטה ח, ו (כ"ק ח, י) "בעקבו שלעם". אמנם קצה אחורי, אבל קצה.

47. ראו ברויאר תשנ"ג, עמ' 248–250 על שתי אפשרויות להבינה, האחת בצורה תמוהה של ריבוי המילה סוף והאחרת מלשון איסוף ברש"י לעמוס ח, א "כלוב קיץ – סל מלא סופי תאנים שאינם טובות", וכך גם בפירושו למיכה ז, א: "הם סופי תאנים שהן רעות". וראו גם דבריו

עולמית. סופי כאן במשמעות זמן.⁴⁸ אף בפירושו לסוטה מט ע"ב מבין רש"י את הצירוף בעקבות המשיח כמתאר זמן:⁴⁹ "בסוף הגלות לפני ביאת משיח". רש"י אמנם אומר סוף הגלות, אך לפני ביאת המשיח! אם נסכם את פירושי רש"י בשני המקומות, המילה עקבות משמשת לציון קצה תקופה, ולכן יכול רש"י לפרש לפני ביאת המשיח.

תמונה משלימה להתנטרלות זו של מילים כגון עקבות וסופי ממשמעותן הקוטבית אפשר לראות גם בשימוש במילה ראש, למשל באבות דרבי נתן:

חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריו הוא אחז בראש הלוחות והן אחזו בראש הלוחות⁵⁰ חזק כחו של משה מכולן שנאמר ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל (אבות דרבי נתן ב, נו"א, מהדורת שכטר, עמ' 10-11).

ברור מדוגמה זו שהמדובר בשני קצות הלוחות, אך שני הצדדים מכונים ראש. כלומר יש לפנינו התנטרלות המילה ראש ממובנה הפולרי, 'הקצה העליון', והיא משמשת כמילה קצה. זוהי תמונת ראוי של השימוש במילה עקבות, וברוח הסברו של רש"י על המילה סופי.⁵¹

הקשר בין הרגל או חלק ממנה לזמן וסיבה עולה גם מדבריו של רש"י ליומא לח ע"ב, ולמעשה חל בשימוש במילים רגל ועקבות אותו תהליך סמנטי: "רגלי

של רש"י לפסחים ו ע"ב: "והתניא סופי תאנים סוף לקיטת תאנים נמצאים בתאנה תאנים שאינן מתבשרות כל צרכן עולמית". בדברים אלה באות שתי המשמעויות האפשריות למילה סופי בצירוף הזה: סופי תאנים – גם סוף וגם לקיטה (איסוף). במקומו ודאי שרש"י לא כיוון למשמעות 'אסף' למילה זו.

48. מעניינת כאן ההתאמה הדקדוקית של צורן הרבים בין הסומך לנסמך – ענבים הבאים בסוף < סופי ענבים. בדרך כלל אין שימוש במילה סופים בצורתה בנפרד (רק פעם אחת כצורה לא בטוחה: סופים של ליתן – סנפירים). נטייה זו של המילה סוף באה גם בביטוי מסוג "המתקפה סופה שנכשלה" או "המהלכים סופם שנכשלו", בעוד היה ראוי לומר סופה שנכשל וסופם שנכשל אילו שחזרנו סוף המתקפה נכשל, סוף המהלכים נכשל; אם כי אפשר לשחזר המתקפה נכשלה בסופה או בסוף. על כל מקרה לפחות במבנה השטח יש הפרה של ההתאמה. המילה סוף מקבלת את המספר הדקדוקי מהסומך הפוטנציאלי והתנהגותה מיוחדת, אך אין כאן מקום להרחיב עוד. וראה גם ברויאר תשנ"ג, עמ' 249 הערה 186.

49. הנוסח בכ"י וטיקן 110 לסוטה מד ע"ב: "בעקבות של משיח חוצפא יסגא ויוקר היה הגפן פורייה והיין ביוקר והמלכות תהא מינות ואין תוכחת".

50. והערה שם: "בראש הלוח בספרים ובכ"י ע כפנים". כך הוא גם בדוגמה זו: "א"ל רבי למדני תורה אחז רבי עקיבא בראש הלוח ובנו בראש הלוח" (אבות דרבי נתן ו, נו"א, מהדורת שכטר, עמ' 29).

51. בכל זאת יש הבדל בין הלוח, שהוא סימטרי ושני קצותיו דומים, לבין גוף האדם, השונה בשני קטביו. התנטרלות המילה ראש כאן מובנת לכן הרבה יותר, ופחות צפויה התנטרלות סופי בדוגמה של סופי התיבות, אך הבאתי אותה כאן כי היא משלימה את תמונת ההתנטרלות של בעקבות וסופי.

חסידיו – בשביל חסידיו, כמו ויברך ה' אותך לרגלי (בראשית ל). שוב אינו חוטא שנאמר רגלי חסידיו ישמור – סופי חסידיו ישמור".

בדברים אלה קושר רש"י בין שתי משמעויות של המילה רגל – האחת סיבה והאחרת קצה הגוף. את משמעות הקצה מביע רש"י כאן שוב באמצעות המילה סופי. יש כאן תהליך דומה לזה שחל במילה בעקבות – הבנה מוחשית של רגל 'קצה הגוף', והשימוש לסיבה לפחות בעברית בת ימינו.⁵² יש עוד מקומות שרש"י מתייחס בהם לאמרה שלנו ולא יידונו כאן, אך פירושו מדגים את הקרבה בין המוחשי (רגל) או חלק ממנה) למופשט ובין הלקסיקון לתחביר, בין שימושה המוחשי של בעקבות לבין שימוש אפשרי שלה כמילת קישור.

אבן עזרא, רד"ק, מצודת ציון והמאירי כולם מייחסים למילה עקבות משמעות 'איחור', בין אם היא מתבססת על קרבת 'אחרית' ל'עקב (סוף)' ובין אם היא מתבססת על קרבה בין השורש עק"ב לשורש עכ"ב, עקבות < התעכב.⁵³ אבן עזרא אומר על הפסוק בתהלים:

כי המחרפים הם אויבי השם וטעם עקבות משיחך מגזרת בעקב עשו ועקבותיך לא נודעו והטעם שאחרו פעמיו לבוא כאומרים נשברו עקביו על כן לא בא עתה.⁵⁴

אבן עזרא אומר שהמחרפים מחרפים את ההתאחרות, ההתעכבות, כמו נשברו עקביו (כך אומרים המחרפים). כלומר אבן עזרא מבין את המילה עקבות כפשוטה, אך משתמש בהקשר הנגרר אחריה ממקום אחר להסבר במקום שלנו במשמעות 'לאחר'. גם כאן יש למעשה מעבר לעניין הזמן. עוד מפרשים מסבירים את עקבות כהתאחרות במקום זה, וחלקם תולים משמעות זאת ב"ולא יעקבם" באיוב: "אַחֲרֵיו יִשָּׂא קוֹל יָרֵעַם בְּקוֹל גְּאוֹנוֹ וְלֹא יַעֲקֹבֵם כִּי יִשְׁמַע קוֹלוֹ" (איוב לז, ד); ופירושה מניח זהות בין עקב לעכב, כלומר חילופי ק/כ.⁵⁵

52. וראו בליבויס תשס"ג, עמ' 147–154 וכן בליבויס תשס"ד, עמ' 375–392 על המילה לרגל ומשמעותה כסיבה או כחלית בשכבות שונות של העברית.

53. במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית מובאות מספר היקרויות של השורש עק"ב כעיקוב בבניינים קל, פיעל ופועל, למשל אצל ינאי.

54. דבריו של מטרנאי למקום זה דומים, וכן גם ספורנו בפירושו לתהלים על אתר: "חרפו עכוב ואחור המשיח בכל דור ודור". וכך גם מצודת ציון: "עקבות – ענין התאחרות וכן לא יעקבם (איוב לז, ד) ע"ש שהעקב הוא אחרית הרגל וסופו".

55. כך למשל רד"ק: "אשר חרפו – ומה חרפו? עקבות משיחך – התאחרות משיחך, שמתאחר כל כך לבא, ואומרים שלא יבא לעולם וכן 'לא יעקבם כי ישמע קולו' (איוב לז, ד) – ולא יאחרם. כי עקב הוא אחרית הגוף וסופו". ספר העיקרים ליוסף אלבו (מאמר רביעי, פרק נ, עמ' 190–191) אף הוא מבין את עקבות הן כאיחור והן כאחרית: "אשר חרפו עקבות משיחך, רוצה לומר איחור ביאתו כמו ולא יעקבם כי ישמע קולו (איוב לז, ד) או פירוש עקבות משיחך אחרית משיחך וירמוזו על מלכות בית דוד שלא היה אחריתו טוב".

המאירי מצביע בפירוש על חילופי ק/כ:

זכור חרפת... אויבך... אשר חרפו עקבות משיחך – רוצה לומר: עיכוב משיחך והתאחרו, לומר, שלא יבא לעולם וזה רמז למלך המשיח. והקו"ף בעקבות – במקום כ"ף, כדרך "ולא יעקבם כי ישמע קולו" (איוב לז, ד, פירוש המאירי).⁵⁶

בין שהמפרשים האלה מצביעים על קרבה בין שני השורשים, עק"ב ועכ"ב, ובין שהדרך הייתה הקבלה של אחרית הגוף למילה התאחר, בכל הפירושים האלה מוסבר הצירוף עקבות משיחך כהתאחרות המשיח.

התרגום לפסוק זה אף הוא מעניין: "דחסידו בעלי דבךך ה' דחסידו איחור רושמת ריגלי משיחך ה'". לפי התרגום יש למילה עקבות ייצוג משולש, עובדה שאף היא מעידה על קושי: איחור, רושמת⁵⁷ ורגלי.

56. על התפתחות יעקבם למשמעות 'יעכבם' ראו גם במילון התאולוגי, כרך 11 עמ' 317 את דברי Zobel המפנה גם לתרגום השבעים, ובבסיסו לדעתו לאחוז בעקב – לעצור. שם בעמ' 316 מובא שבאוגריתית יש מובן כזה לשורש עק"ב – מישוהו שעוצר, שמעכב. הקשר בין השורש עק"ב לשורש עכ"ב מודגם גם במילונים אחרים. למשל במילונו של קליין, בעמ' 481 באים שלושה ערכים לשורש עק"ב. באחד מהם מוקבל עקב לעכב כמשמעות To hinder, prevent. גם רש"י בפירושו לישעיהו מט, ט על מבשרת ציון מקביל בין רגלי מבשר לבין עקבות משיח ומבין את עקבות כהתעכבות, כאיחור: "במקום אחר הוא אומר רגלי מבשר – זכו קל כזכר לא זכו תש כנקבה ומאחר פעמיו עד הקץ". בן-יהודה (עמ' 4668 טור שמאלי הערה 1) אומר: "נראה שהוא [עקב] כמו עכב". כלומר יש מעבר כזה: עקב < סימן שנשאר < נשאר < התאחר < התעכב < עכב. או מעבר כזה: אחז בעקב < עיכב. וראו גם ליברמן, עמ' 96, האומר שבגרסה שהייתה לפני המתרגם היה כנראה "עד מתי יתעכב משיח" במקום "יבא משיח". על ייחוס הפירוש בסנהדרין לרש"י ממש או לאחרים והפירוש שעולה מנוסחת המתרגם לסנהדרין צד ע"א ולפרק חלק בכלל דנו רביס, ביניהם מרחביה תשכ"ד, עמ' 266. שם הוא חולק על אפשטיין, וסובר שאף הנוסח שבידינו לפרק חלק משל רש"י הוא, לפחות גרעינו. ראו גם מרחביה ב, פרנקל עמ' 335 הסבור שבכל זאת רש"י הוא בבסיס הפירוש לפרק זה. ראו גם ליפשיץ, עמ' 67–68 ובנדויד (לעיל הערה 5).

לקשר זה יש הד גם אצל עגנון, בסיפורו פת שלימה (עמ' 144) הוא מבטא את הקשר בין המילים עקב ועכב ומפרשן כהתאחרות: "שאל אותי הדוקטור נאמן לשלום אתני וילדי. נתאנחתי ואמרת לי לו הזכרת לי צרתי, עדיין הם בחוצה לארץ ומבקשים לחזור לארץ ישראל. אמר אם מבקשים לחזור מפני מה אין חוזרים? נתאנחתי ואמרת עיכוב יש כאן. אמר הוא עקב עקוב עיכוב [ההדגשה שלי]".

במקום שלנו בתהלים מתורגמת המילה עקבות בתרגום השבעים antállagma, שיכולה להתרגם כגמול (במילון סדן-קרן – תמורה, פדיון). וראו גם בן-חיים, עמ' 82 הערה 36. וכן הערה 43 לעיל. אך יותר נראה עקבות footsteps של משיח ה'.

57. המילה רושמת (רושמן) מפורשת במילונו של מלמד, 'רושמן', עמ' 339, כ'עקבות'; ויש כאן מעגל, אך ברור שכאן הכוונה למשהו פיזי שנשאר. המילה איחור כמו בעברית ועניינה זמן, וכך חוזרים להסבר של עקבות < עקב < עכב < התעכב. גיבושו הסופי של התרגום לתהלים היה לפי טסק (לעיל הערה 10, אצלו עמ' 2) במאה הרביעית עד המאה השישית, ולפי מנחם

מפרשים רבים מסבירים "כשנשמעים פעמי משיח" או "כשהמשיח קרוב".⁵⁸ הדבר יכול כמובן להסתבר מבחינת העניין, אך מבחינה לשונית חסרה כאן מילה (נשמעים, קרובים).

6. גישות אחרות

האמרה "בעקבות המשיח חוצפה יסגה" מציינת בקבלה את פחיתות נשמות בני הדור משום שהן נשמות שמקורן בעקבי אדם קדמון, בתחתיתו, שלאחר יציאתן לעולם הזה יבוא המשיח.⁵⁹ וכך אומר שלום:

אין קושי גדול יותר מתיקון הנשמות שאחיותן היתה למטה, בעקביים, של רגלי אדם הראשון ושנפלו אחר החטא עד העקביים של האדם בליעל. בנשמות ששרשן משם כוח הדין עז וחזק ביותר, והן מיתקנות רק כשכבר תוקנו כמעט כל הנשמות, דהיינו סמוך לגאולה. אז הן יוצאות וכאות בגלגול בעולם הזה, וזהו סוד המאמר במשנה: "בעקבתא דמשיחא חוצפא יסגא": בנשמות הללו מסוד העקביים של האדם הבליעל תרבה העזות וכוח הדינים, והן יוצאות בערב הגאולה, ותיקונן קשה מאוד וכרוך בחבלי הקץ ויסוריהם וצרותיהם.⁶⁰

אם כך, המילים בעקבות משיחא מכוונות לנשמות שנאחזו בעקב, והמילים חוצפא יסגא לכך שהן הגרועות ביותר. הבי' היא ב היחס – בתוך העקבות. בספרו "דברים בגו" אומר שלום שיסודות הקטסטרופלי וחזיונות החורבן קיימים בחזון המשיחי בצורה מיוחדת. מצד אחד הם מתייחסים למעבר או לחורבן שמתוכו נולדת הגאולה המשיחית (והביטוי "חבלו של משיח" מתאר את התקופה הזאת), ומצד אחר הם מתייחסים גם לאימי יום הדין, שבכמה מן התיאורים האלה הם סיומם

כהן (מקראות גדולות הכתר, תהלים, עמ' ט) מאוחר יותר – המאה השישית או השביעית. ראו בשני המקורות על טיב התרגום ומקורותיו. לפי סטק (שם) התרגום ברובו הוא מסוג A, כלומר די צמוד לטקסט עם הרחבות פרשניות. מה שמאפיין את התרגום במיוחד לפי סטק הוא תרגום כפול הן של פסוקים והן של מילים בודדות (שם, עמ' 3, 11). וכך באמת כאן – מכיוון שהמילה עקבות לא הייתה ברורה כאן, הוכנסו שלושה פירושים אפשריים.

58. אבן עזרא גם מקביל עקבות לפעמים. וראו לעיל עמ' 14.

59. ראו תשבי תשנ"ג, כרך ב, עמ' 512; שלום 1967, כרך א, עמ' 32–33, 38–40, 244–245, 258–260; תשבי תש"ך, עמ' קלד–קלו.

60. שלום 1967, כרך א, עמ' 244–245. ההדגשות שלי. הוא מפנה גם לדרוש התנינים "דהיינו קודם שבאו לעולם נשמות עקבות משיחא שהם משרש מלך המשיח אבל מזמן שהתחילו לבוא נשמות עקבות משיחא הוא בעתה ונתעכבה בגלות עד שיבוא מי שיתקן אותה, וע"י שתיקן אותה מלך המשיח הרי הוא כאלו כבר תוקנה כי כולם הם משרשו" (עמ' יד). ובעמוד מד: "מי שהוא מעקב הרגלים הם עוי פנים שבדור, ומי שהוא מצד העקבים של שאר האברים נשמתם עליונה ונפלאה כמו ר' עקיבא". גם כאן מוצג הקשר בין עזות הפנים לבין העקבות.

של ימות המשיח ולא סימני תחילתם.⁶¹ בדרך זו ניתן להבין אפוא את המאמר כפשוטו – בעקבות משיחא (אחרי) = חוצפה ישגי.⁶² הרב קוק קושר את עקבתא דמשיחא להתעכבות:

כיוון שהגיע הזמן שהתחיה הלאומית מוכרחת לבוא... מיד הסיגים מעכבים... זאת היא הסבה שכוח שלילי גדול מתעורר בעקבא דמשיחא, בחוצפה סגיא, ושלילה זאת תבער את כל מה שהוא כהה בהמושגים האלהיים והתלוי בהם בכללות האומה (אורות התחייה, סעיף נא).⁶³

יש כאן למעשה איחוד בין שתי המשמעויות שיוחסו לעקבות המשיח: משמעות האיחור, ההתעכבות, ומשמעות הסיגים. ברור שהרב קוק מבין את עקבות המשיח, עקבתא דמשיחא כתקופת חבלי משיח, למשל מדבריו אלה:

וחבלי משיח הפנימיים הם חבלי משיח עצמו: הירידה למעמקי הסבות של כל מוחין דקטנות הם הם יסורי חנק לרוחא דמלכא משיחא דבגלותא בתראה בסופה, המתקן את הצעדים האחרונים אשר חרפו אויבין ה' אשר חרפו עקבות משיחך, ברוך ה' לעולם אמן ואמן.⁶⁴

הרב קוק מפרש עקבות כצעדים וחוזר כאן למקור המקראי. אורו של משיח צועד, כלומר עקבות משיח = התקרבות המשיח, בדומה לדברי אחדים מן הפרשנים שהוזכרו לעיל. עקבי משיח גם מסמלים את קצה עולמנו (ההתחלה בראש), ואין המשיח בא אלא בשעה שההיסטוריה מגיעה אל העקבים.⁶⁵ אם כך המילה עקב מפורשת כלשון סוף, והכוונה לעתים לסיום אלפיים שנות משיח מאז חורבן הבית. הסיום הוא קשה מכול, ואז החוצפה תסגא.

61. שלום 1975, עמ' 162. שלום מוסיף שכפילות זו בשלבי הגאולה היא ברובה פרי פרשנות למדנית המשתדלת לתאם את כל הכתובים במקרא על מקומם. הוא מסתייג מתיאור כזה. וראו כך למשל סילבר, עמ' 15. ראו על שתי תקופות ודיונים רבים אחרים בחוברת מחניים ככד (תש"ל), שהוקדשה כולה לאחרית הימים והרעיון המשיחי בישראל. על שתי תקופות ראו גם מיליקובסקי תשמ"ד, עמ' 311–343.

62. כאמור, זו הבנה דחוקה אף לפי שלום; ראו שם.

63. קוק, אורות, עמ' קפא. משימושו במקומות אחרים בצירוף בעקבתא דמשיחא עולה גם ההבנה של הנשמות הנמצאות בעקב, הפחותות; למשל באורות התחייה מג (אורות, שם, עמ' קעה) ובמקומות אחרים.

64. קוק, אורות, סעיף יד, עמ' לא. וכן למשל באגרות הראי"ה (עמ' כ): "שומרים הם את עקבות משיחנו. יודעים הם שכל העולם מלאו [...] אינם כי אם צעדים שאורו של המשיח הולך וצועד".

65. ראו מירסקי, פרק ה, עמ' נד.

7. הצעות לשוניות לפתרון

השאלה שהצגנו בתחילת המאמר הייתה איך הפכה המילה בעקבות, שהן במשמעותה המוחשית הן במשמעותה המושאלת מסמנת משהו שבא לאחר הפעולה, או שרואים אותו לאחר הגעתו, לציון התקופה שלפני בוא המשיח. ראינו את הסברי הפרשנים, הלולייניים ברובם, שמנסים ליישב בעיה זו. אציע פתרונות לשוניים שסיבירו את המעתק הסמנטי שעברה המילה בעקבות מציון 'אחרי' לציון 'לפני', וגם ארחיב במעט בדיון בפתרונות שנרמזו קודם.

א. זמן וסיבה

רש"י, זכור, אומר על הצירוף "בעקבות משיחא חוצפא יסגה" – בסוף הגלות לפני ביאת המשיח. אם המילה עקבות שומרת עדיין על משמעותה הלקסיקלית, והב-בראשה מציינת זמן, אז פירוש הצירוף יהיה 'בתקופה של עקבות משיח החוצפה תגדל'. עדיין נשאר הקושי שמשמעות בעקבות היא 'לפני' ולא 'אחרי'. קריאה אפשרית של בעקבות במשמע 'הלך בעקבות' קשה, כי חסר כאן פועל המציין הליכה.

אם מבינים את עקבות משיחך המקראי כהתאחרות, המעבר למקור החזו"לי פשוט יותר – בגלל התאחרות המשיח חוצפא יסגא. משמעות הסיבה אם כן נטועה בב-סיבה שבראשה של בעקבות. ב' זו נושאת גם משמעות של סיבה כבר במקרא.⁶⁶ כאמור, המילה עקבות נמצאת בלשון חכמים רק בהקשר שלנו, וכנראה אין אף דוגמה מובהקת לשימוש במילה הקרובה לה, עקב, לסיבה או כמילת קישור אחרת ברובד לשון זה.⁶⁷

ב. מעבר מטונימי

אחד הפתרונות הפשוטים ביותר הוא מעבר מטונימי, וכבר רמזו לכך חלק מהמפרשים. המילה עקבות מסמלת פעולה הקשורה ברגליים, בוא המשיח, ולא דווקא הדיוק לאחר בואו: עקבות < רגלים > בואו. כזכור, קריאה אפשרית היא אשר

66. למשל: "אולי יחסרון תמשים הצדיקים תמשה התשחית בתמשה את כל העיר" = בגלל חמשה (בראשית יח, כח, ואבן עזרא כאן = בעבור החמשה), או: "קח את אשתך ואת שתי בנותיך הנמצאות פן תספה בעון העיר" = בגלל עון העיר (שם יט, טו). ראו גם חרל"פ, עמ' 171: "במשמע של מילת סיבה בלשונו של ראב"ע בעבור (ואיננה רק תכלית): תכבד העבדה על האנשים ויעשו בה ואל ישעו בדברי שקר – וטעם בדברי שקר – בעבור דברי שקר שמבטיחים אותם משה ואהרון" (שמות ה, ט) [ההדגשה שלי].

67. בחטיבת לשון זו המילה עקב נדרשת, כפי שהוזכר כבר, בדרכים שונות, לבד ממשמעותה כסוף, כמצדיקי רשע בעקב. היא נדרשת למשל כמניין אותיותיה. מדרשות אלה עולה שבדרך כלל אין בה שימוש חי להבעת סיבה במקורות חז"ל השונים. ראו על מעמדה בלשון חכמים בליבוים תשס"ג, עמ' 197.

חירפו' ואז 'עקבות משיחך' (אחרי החרפות יבוא המשיח). ברוח זו אפשר, כאמור, להבין את דבריו של ר' לוי בפסיקתא דרב כהנא.⁶⁸

ג. השפעה הדדית של שדות סמנטיים

אפשרות נוספת היא להניח השפעה הדדית בין שני שדות סמנטיים קרובים: שדה הראייה ושדה השמיעה. הצירופים עקבות המשיח ופעמי המשיח מסמנים לפחות בתקופה מסוימת בלשון אותו מסומן. צירוף אחד הוא משדה הראייה והאחר משדה השמיעה. המשמעות הבסיסית של פעמים במובן צעדים קשורה לקול, פעימה, פעמון וכו' הקשורים לשדה השמיעה.⁶⁹ המילה עקבות קשורה לשדה הראייה בלבד. אמנם הצירוף פעמי משיח אינו מופיע כך בספרות חז"ל אלא מאוחר יותר, אך המילה פעמי במשמעות צעד או רגל באה בה, וכבר קודם במקרא.⁷⁰ הדרך קצרה אם כן להשוואת פעמים לצעדים, ואולי לעקבות. יש הבדל ביניהם: בעוד ניתן לשמוע את בואו הקרוב של המשיח אף טרם הגיעו למקום שנמצאים בו, לא ניתן לראות את עקבותיו לפני בואו. ייתכן ששני השדות הסמנטיים האלה השפיעו זה על זה, ועקבות משיח ופעמי משיח נתפסו בתודעה כשווים, ואז אפשר להבין את התקופה של עקבות המשיח כתקופה שמיד לפני בואו (אפשר ממש לשמוע את צעדיו, הוא מתקרב). כזכור אבן עזרא כבר הקביל בפירושו עקבות לפעמים, וכבר הוזכרה ההקבלה המצויה במילון כנעני, בן תקופתנו, בין עקבות המשיח לפעמי המשיח. הקבלה נוספת שכבר הוזכרה (עמ' 11 לעיל) היא בין הצירוף רגלי מבשר לבין עקבות משיח. האחד מדבר על 'לפני' (מבשר) והאחר על 'אחרי' (עקבות), וייתכן שחלה כאן השפעה ממשמעות צירוף אחד על האחר.

ד. התנטרלות של מילה קוטבית (פולרית)

הפתרון שנראה בעיני יותר מכולם הוא התנטרלות המילה עקבות ממשמעותה הקוטבית והפיכתה מ'סימן אחרי' לסתם 'סימן'. יש כאן מעבר קוגניטיבי לבד מהמעבר הלשוני מ'אחרי' ל'לפני', באמצעות ההתנטרלות הזאת. כשאומרים "זה סימן למשהו" – בדרך כלל הכוונה לסימן מקדים. מ'סימן אחרי'

68. ובשיר השירים רבה; ראו את הדוגמה בעמ' 9 לעיל.

69. וראו דברי בן־יהודה במילוננו, כרך 10, 'פעם', עמ' 5065, וכן הערה 2 שם שמסבירה שהמילה פעמים עניינה 'שמיעה': "הוראתה הראשונה של המלה היא כנראה קול צעד האדם, ואפשר שנולדה המלה במשמעות זו בחקויי הקול הנשמע בדריכת הרגל. ממשמעות זו של צעד ודריכה נולדה המשמעות של רגל כי כשאמרו הנה צעדים, נקל היה להבין הנה רגלים ובמשמעות זו של רגל עקר השימוש במלה פעם בכתבות הכנעניות והמלה פען באוגריתית [...]".

70. למשל: "מדוע אחרו פעמי מרפבותיו" (שופטים ה, כח); "תרמסנה רגל רגלי עני פעמי דלים" (ישעיהו כו, ו); "ואחרב בכף פעמי כל יארי מצור" (מלכים ב יט, כד); "מה יפו פעמך בנעלים בת נדיב" (שיר השירים ז, ב); "תמך אשרי במעגלותיך בל נמוטו פעמי" (תהלים יז, ה); ועוד מקומות רבים בתהלים.

הפכה בעקבות לציין 'סימן' כלשהו. בפירושים רבים שראינו מובנת המילה בעקבות כסימנים מקדימים, כלומר מזהים סימנים ראשונים לבוא המשיח ומסיקים על בואו. ייתכן שרש"י כיוון לכך אף הוא, אם הולכים אחרי המילה סופי בלשונו שמשמעותה 'קצה' ושבעזרתה פירש את בעקבות. כאן הקצה שלפני בוא המשיח – ממש לפני בואו.⁷¹

תהליך זה של התנטרלות מילים פולריות והפיכתן למילות סקלה אינו קיים רק במילה זו. אנו נוהגים לומר, למשל, גודל קטן, קטן בגודלו וכו' – והמילה גודל אינה מציינת עוד את הרכיב הסמנטי "גדול", אלא עברה לשמש כמילת מידה.

בדוגמה הבאה מלשון המקרא המילה גודל שומרת על הרכיב הסמנטי – גדול: 'וַתֵּאמְרוּ הֵן הֲרָאֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ אֵת כְּבֹדוֹ וְאֵת גְּדֻלוֹ' (דברים ה, כ). כך גם במקומות אחרים במקרא. אך בדוגמה שלהלן ייתכן שניתן להבין את המילה גודל כמילת סקלה נִיטרלית: "אין פוחתין לפאה משישים ואע"פ שאמרו אין לפאה שיעור הכל לפי גודל השדה ולפי רוב העניי' ולפי רוב הענוה" (פאה א, ב).⁷²

השימוש המקראי החד שונה מאוד מהשימוש בעברית בת ימינו, שבה הושלם התהליך של הפיכת המילה גודל למילת מידה נִיטרלית: "ופתאום בא שדון קטן בגודלו...".⁷³

זו רק דוגמה אחת מני רבות להתנטרלות מילה פולרית והפיכתה למילה המציינת את הסקלה שהיא נתונה בה.⁷⁴ לענייננו, ייתכן שהמילה בעקבות התנטרלה ועברה לשמש כמילה נרדפת לסימן, והיא אף יכולה אולי לתאר סימן מקדים. למרות הקושי הלשוני הלכה המילה בעקבות ונשתרשה כמציינת את התקופה שלפני בוא המשיח, וכך התאפשר המעבר הקוגניטיבי-לשוני מ'אחרי' ל'לפני'. אם כך הוא, הרי המקום שלנו קריאתו פשוטה מבחינת הלשון, והפירושים הרבים יכולים להיות מעוגנים בו: כשיש סימנים למשיח – החוצפה גדלה (תקופת חבלי משיח).

71. תמונה דומה פורש הנשקה (עמ' 87–102). כאן המעבר הוא דווקא מלפני לאחרי: "הביטוי יוצא לדרך מתפרש כרגיל על העומד לצאת, עובר ליציאתו או עם תחילתה, ברם מקורות תלמודיים רבים מלמדים כי יוצא לדרך ואף יוצא בצירופים נוספים מציינים גם את המהלך בדרך לאחר היציאה, משהחזיק בדרך". בערבית יהודית של צפון אפריקה (יוצאי גרדאיה באלג'יר), כפי שנמסר לי כעדות שמיעה אישית של פרופ' יוסף תדגי מפרס, בכנס שהתקיים באוניברסיטה העברית על לשונות היהודים, רואים שימוש דומה במילה קץ. היא מתנטרלת ממובנה כסוף ועוברת לשמש כזמן, כשעה. הנה הדוגמה שמסר לי: 'נעמלו קץ שחרית מעמוד השחר, לקץ די מנחה על זוג' = אנחנו קובעים זמן תפילת שחרית [החל] מעמוד השחר, וזמן של מנחה בשתיים. כאן משמשת המילה קץ כתחילת התפילה, ולא דווקא כסופה.

72. אף כי ניתן להבין את גודל כאן כמשמרת עדיין את הרכיב הסמנטי "גדול". יש לשים לב שבלשון חכמים עדיין יש שימוש במילים גודל וקוטן ולא רק במילה גודל כמילת מידה נִיטרלית: "ר' יהודה אומר הגדול לפי גודלו, והקטן לפי קטנו" (בבא קמא פו ע"א).

73. הדוגמה לקוחה מהרשת: <http://www.tipo.co.il/zone/index.asp>, בתאריך 18.4.2005.

74. ראו בליבויס תש"ע.

8. סיכום

במאמר זה נדונה משמעות המילה בעקבות באמרה "בעקבות המשיח חוצפא יסגא", ובקשר הלשוני שלה ל"אשר חירפו עקבות משיחך" שבתהלים. אף אם אין פתרון אחד ומכריע לשאלה שהוצגה, עצם הצגתה חשוב: איך מעוגן רעיון תאולוגי מסוים בצירוף מילים, שבמשמעותו הפשוטה מביע ההפך? ראינו שמפרשים שונים ניסו למצוא עיגון לשוני כזה ולרתמו לרובד הרעיוני, והתקשו בכך. ראינו גם שמפרשים רבים הביאו מעולם המחשבה המאוחר יותר בפרשם את הטקסט המקראי.

הקושי הוא ליישב את הבנת המילה בעקבות כמציינת 'לפני' עם הבנתה הפשוטה, שהיא דווקא לציון 'אחרי'. חלק מהמפרשים הסבירו את עקבות משיחך המקראי כהתעכבות המשיח והתאחרותו. חלק הסבירו את האמרה כמייצגת את פעולת ההליכה כשהמשיח מתקרב; ובהגות המאוחרת יותר (למשל הרב קוק) מעוגן רעיון צריפת הסיגים בביטוי זה.

הצעתי מספר פתרונות לשוניים נוספים לפתרונות המפרשים, וביניהם הקבלה של שני שדות סמנטיים והשפעה הדדית שלהם, הבנה מטונימית, השפעה של רעיון מקביל – רגלי מבשר; ובעיקר הראיתי התנטרלות אפשרית של המילה בעקבות, כמו התנטרלות מילים קוטביות אחרות, ושימושה כמילת סקלה (ברוח הסברו של רש"י), וכך ניתן ליישב את הקושי במעבר קוגניטיבי-לשוני כזה מאחרי' ל'לפני'.

ההבנה הלשונית מצביעה על הבנה מושגית שונה של התקופה הנידונה. דרך אחת להבניה היא על פי הקבלת השדות הסמנטיים – שמיעה וראייה; כלומר שומעים את המשיח אבל עדיין אין רואים אותו. במילים אחרות, הוא נמצא אך אין רואים אותו עדיין. דרך הבנה אחרת היא שהצירוף מסמן את התחלת תקופת המשיח. המשיח עדיין לא בא, אבל אנחנו נמצאים בתקופתו. הבנה זו עולה מההתנטרלות של בעקבות שהצעתי.

הדרך השלישית להבנה עולה מתוך ההקבלה לצירוף רגלי מבשר. מכיוון שמשמעות מבשר יש בה מהעתיד, נספגה אף בצירוף בעקבות משיח, שמקביל לו. כלומר אנחנו לפני בואו.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשל"ז
 אורבך = א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג
 אלבו = י' אלבו, ספר העיקרים, ווארשא תר"ל
 אפשטיין = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשמ"ח
 ארזי = א' ארזי, "הרעיון המשיחי בהשקפת חז"ל", מחניים קכד (תשל"), עמ' יד-כ

F. Brown, S. R. Driver & C. A. Briggs, *Hebrew and English =* בד"ב
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1968 (1907)

בליבויים תשס"ג = ר' בליבויים, מילות הסיבה בעברית, סביבתן הסמנטית תחברית
 ושימושן כסמני סגנון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשס"ג
 בליבויים תשס"ד = ר' בליבויים, "בין סיבה לתכלית", לשוננו סז (תשס"ג-תשס"ד),
 עמ' 392-375

בליבויים תשס"ו = ר' בליבויים, "מילות הסיבה שלפני שם עצם: אפיונים מבניים
 ומסמנטיים", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 339-309
 בליבויים תש"ע = ר' בליבויים, "קוטביות סמנטית והתנטרות", לשוננו ע"ב
 (תש"ע), עמ' 523-503

בנדויד = א' בנדויד, "פרשת עקב", לשוננו לעם יז (תשכ"ו), עמ' 136-130
 בן-חיים = ז' בן-חיים, תיבת מרקה, והיא אסופת מדרשים שומרונים, ירושלים
 תשמ"ח

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, תל אביב תש"ט
 בן סירא = ספר בן סירא, מהדורת האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים
 תשל"ג

ברויאר תש"ן = מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תש"ן
 ברויאר תשנ"ג = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתיב היד של מסכת
 פסחים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג
 ברויאר 2007 = י' ברויאר, "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים
 לביטויי סיבה", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות
 היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ב,
 ירושלים תשס"ח, עמ' 81-62
 גור = י' גור, מלון עברי, תל אביב תש"ך

A. E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1963 (1909) = גזניוס
 גרינוולד = א' גרינוולד, "דמותו המשיחית של מלכיצדק", מחניים קכד (תשל"ל),
 עמ' פח-צח

דסלר = א"א דסלר, "הגלויות ועקבות משיחא", בתוך מ' אויערבך (עורך), ספר
 זיכרון לרבי יצחק אייזיק הלוי, בני ברק תשכ"ד, עמ' רסה-רסז
 דרמונד = J. Drummond, *The Jewish Messiah*, London 1877
 הימן = ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני, ירושלים 1965
 היינמן = היינמן, "משיח בן אפרים ויציאת מצרים של בני אפרים בטרם קץ",
 תרכ"ן מ (תשל"א), עמ' 461-450
 הנשקה = ד' הנשקה, "היוצא לדרך": על דר-משמעות ועל תוצאותיה", לשוננו סו
 (תשס"ד), עמ' 120-87

J. M. Ward, "The Literary Form and Liturgical Background of = וורד
 Psalm LXXXIX", *Vetus Testamentum* 11 (1961), pp. 321-339

וייזור = א' וייזור, "מסורת אחרית הימים והמלך המשיח", מחניים קכד (תש"ל), עמ' לח-מה

וייס = א"ה וייס, דור דור ודורשיו, וילנה תרע"א

וסרמן = א"ב וסרמן, מאמר עיקבתא דמשיחא, ניו יורק תרצ"ט [יידיש]

חיות/כהנא = תנ"ך עם פירוש מדעי, מפורש ע"י צבי פרץ חיות, מהדורת א' כהנא, קיוב 1908 (1904)

חרל"פ = ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן עזרא מסורת וחיידוש, ירושלים 1999

H. Torczyner, "Die heiligen Schriften des alten Bundes, = 1916 unter Mitwirkung von Fachgenossen herausgegeben von Prof. Dr. Nivard Johann Schlogel", *Göttingische gelehrte Anzeigen*, Berlin 1916, pp. 305-338

טור סיני 1967 = נ"ה טור סיני, פשוטו של מקרא, ד, ירושלים 1967

R. Tournay, "Note sur le Psaume LXXXIX, 51-52", *Revue = טורני Biblique* 83 (1976), pp. 380-389

M. E. Tate, *Word Biblical Commentary 20: Psalms 51-100*, Dallas = טייט 1990

כהן = מקראות גדולות הכתר, תהלים, ההדיר וערך מ' כהן, רמת גן תשס"ג

כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים 1960

J. Levi, *Worterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Berlin & = לוי 1924
Vien

ליבס = י' ליבס, "המשיח של הזוהר", הרעיון המשיחי בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 287-236

ליברמן = ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תשנ"ב (תרצ"ט)

ליפשיץ = י"ה ליפשיץ, סנהדרי גדולה, א, ירושלים תשכ"ח

J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, I, = מאן 1971
New York

G. J. Botterweck, H. Ringgern & H. J. Fabry (eds.), = מילון תאולוגי
Theological Dictionary of the Old Testament, XI, Grand Rapids, MI
& Cambridge, U.K. 1987-1988

מיליקובסקי תשמ"ו = ח' מיליקובסקי, "גיהנום ופושעי ישראל על פי 'סדר עולם'",
תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 343-311

מיליקובסקי תשס"ו = ח' מיליקובסקי, "ויקרא רבה פרשה ל", בר אילן: ספר השנה
למדעי היהדות והרוח ל-לא (תשס"ו), עמ' 318-269

מירסקי = א' מירסקי, ראשית הפיוט, עיונים למדריך ולמורה, לד, הסוכנות היהודית,
ירושלים תשכ"ה

מלמד = ע"צ מלמד, מילון ארמי עברי לתרגומים ולארמית שבמקרא, ירושלים תשל"ה

- מרחביה תשכ"ד = ח' מרחביה, "לשאלת רש"י לפרק 'חלק'", תרביץ לג (תשכ"ד),
 עמ' 286-259
- מרחביה תשכ"ו = ח' מרחביה, "עוד לשאלת רש"י לפרק 'חלק'", תרביץ לה
 (תשכ"ו), עמ' 294-278
- נאה = ש' נאה, "על גבול הדקדוק והמילון", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ'
 313-277
- סדן-קרן = צ' סדן ולי' קרן = מילון ביקורתי לתרגום דליטש לברית החדשה:
 עברית-יוונית [יוונית-עברית], ירושלים 2006
- E. Sweetser, *From Etymology to Pragmatics*, Cambridge 1990 = סוויטסר
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002 = סוקולוף
- D. M. Stec, *The Targum of Psalms: The Aramaic Bible*, 16, = סטק
 London & New York 2004
- A. H. Silver, *A History of Messianic Speculation in Israel*, New York 1927 = סילבר
- עגנון, ספר סופר וסיפור = ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, ירושלים ותל אביב תשל"ח
 עגנון, פת שלמה = ש"י עגנון, "פת שלימה", סמוך ונראה, ירושלים ותל אביב
 1979, עמ' 156-143
- עגנון, השנים הטובות = ש"י עגנון, "השנים הטובות", אלו ואלו, ירושלים ותל
 אביב תשי"ג, עמ' תסג-תעד
- פרנקל = י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה
 קאהוט = ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם, ירושלים תש"ם
- קדרי = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו,
 רמת גן תשמ"ו
- P. J. Kobelski, *Melchizedek and Melchireša*, Washington, D.C. = קובלסקי
 1981
- J. L. Kugel, *The Bible As It Was*, Cambridge, MA & London 1997 = קוגל
 קוק, אגרות הראי"ה = אי"ה קוק, אגרות הראי"ה, ג, ירושלים תשכ"ה
 קוק, אורות = אי"ה קוק, אורות, ירושלים תשכ"א
- קלוזנר = י' קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל, ב, תל אביב תשט"ז
- E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Jerusalem & Tel Aviv 1987 = קליין
- H. J. Kraus, *Psalms 60-150: A Commentary*, Augsburg & Minneapolis 1989 (English translation) = קראוס
- קרויס = ש' קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח
- E. Carlebach, "Between History and Hope: Jewish Messianism in Ashkenaz and Sepharad", *Third annual lecture of the Victor J.*

Selmanowitz Chaire of Jewish History, May 17 1998, Graduate School of Jewish Studies, Touro College, 1998

רובינשטיין = א' רובינשטיין, "מסימון של מקום לסימון החושב והגורם", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 56-76

רוזן = ח' רוזן, העברית שלנו, תל אביב תשט"ו
רוזנטל תשמ"א = ד' רוזנטל, "לא איתפרש לן מאי בעי הכא: על גופים זרים בבבלי", בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח יח-יט (תשמ"א), עמ' 150-169

רוזנטל תש"ן = ד' רוזנטל, "עריכות קדומות המשוקעות בתלמוד הבבלי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 155-204

שטרן תש"ס = י' שטרן, "אנשי הגבול", מעט לעת 1 (תש"ס), הוצאה אלקטרונית
<http://www.shechem.org/elon-moreh/ctavat1/ctavat1.html>

שטרן תשס"ב = ח' שטרן, "מילות היחס בלשוננו של ש"י עגנון על רקע מקורותיו הלשוניים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 245-264

B-Z. H. Shyldkrot & S. Kemmer, "Le développement = שילדקרוט וקמר
sémantique des conjonctions en français: Quelques concepts généraux", *Revue Roman* 23 (1988), pp. 9-20

שלום, דרוש התנינים = "דרוש התנינים", בעקבות משיח: אוסף מקורות מראשית התפתחות האמונה השבתאית... בעריכת ג' שלום, ירושלים תש"ד, עמ' יד-נב

שלום 1967 = ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב 1967
שלום 1975 = ג' שלום, דברים בגו, תל אביב 1975

שליזנגר = י' שליזנגר, לשונות העיתון, באר שבע תש"ס

F. G. Martinez, E. J. C Tigchelaar & A. S. Van Der Woude = תגליות
(eds.), *Discoveries in the Judaean Desert*, 23, Oxford 1998

תוריון = י' תוריון, המשפט המורכב בפרוזה המקראית של תקופת בית ראשון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו

תשבי תש"ך = י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תש"ך
תשבי תשנ"ג = י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה: מחקרים ומקורות, ב, ירושלים תשנ"ג